

УДК: 93/94 (575.1)

Хасан БАБАДЖАНОВ,
Фанлар Академияси Тарих институти етакчи илмий ходими
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD
E-mail: bhasanb@inbox.ru
Махмуджон СОЛИЕВ,
ЖИДУ академик лицейи ўқитувчиси
E-mail: bhasanb@inbox.ru

ЎзМУ доценти А.Т.Замонов тақризи асосида

ESTABLISHMENT OF THE LABOR RESERVE SYSTEM IN UZBEKISTAN AND ITS ACTIVITIES IN 1941-1945

Abstract

This article analyzes the formation of the labor reserve system, the achievements and shortcomings in the operation of the system. The outbreak of direct war in the USSR in 1941 and the military reorganization of the national economy and the involvement of the population in the front increased the demand for labor resources. During the war years, financial difficulties, lack of teaching staff and low qualification of graduates were the main problems of the system. Nevertheless, the labor reserve system has played an important role in providing educational institutions (FZO, craft and railway schools) with a rapidly growing workforce.

Key words: labor reserve system, FZO, craft and railway schools, Uzbekistan, World War II.

СОЗДАНИЕ СИСТЕМЫ ТРУДОВОГО РЕЗЕРВОВ В УЗБЕКИСТАНЕ И ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В 1941-1945 гг.

Аннотации

В статье анализируется процесс формирования системы трудового резерва, а также достижения и недостатки в работе данной системы. Начало Второй мировой войны и перевод народного хозяйства в военные рельсы, мобилизация населения на фронт резко повысило потребность страны в трудовых ресурсах. В годы войны основными проблемами системы были финансовые трудности, нехватка педагогических кадров и низкая квалификация выпускников. Тем не менее, система трудовых резервов и его образовательные учреждения (ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища) в кратчайшие сроки обеспечили экономику страны рабочей силой.

Ключевые слова: система трудового резерва, ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища, Узбекистан, Вторая мировая война.

ЎЗБЕКИСТОНДА МЕХНАТ ЗАХИРАЛАРИ ТИЗИМИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ВА 1941-1945 ЙИЛЛАРДАГИ ФАОЛИЯТИ

Аннотация

Мазкур мақолада меҳнат захиралари ари тизимининг ташкил топиши, тизимининг фаолиятида мавжуд ютуқ ва камчиликлар таҳлил қилинади. 1941 йилда СССР ҳудудида бевосита уруш бошланиши ва халқ хўжалигини ҳарбий изга ўтказилиши ҳамда аҳолини фронтга жалб қилиниши меҳнат ресурсларига талабни кескин оширди. Уруш йилларида моддий қийинчиликлар, педагогик кадрларнинг етишмаслиги ва битирувчилар малакасининг пастлиги тизимининг асосий муаммолари бўлди. Шунга қарамадан, меҳнат захиралари тизими таълим муассасалари (ФЗО, ҳунармандчилик ва темирйўл мактаблари) иқтисодиётни тезликда ишчи кадрлар билан таъминлашда муҳим аҳамият касб этди.

Калит сўзлар: меҳнат захиралари тизими, ФЗО, ҳунармандчилик ва темирйўл мактаблари, Ўзбекистон, Иккинчи жаҳон уруши.

Қириш. Совет Иттифоқида биринчи (1928-1932) ва иккинчи (1932-1937) беш йилликлар амалга ошириш давомида малакали ишчи кадрларга талаб ва уларнинг муттасил етишмовчилиги масаласи доимо кун тартибда турди. Лекин деярли 10 йилдан ортиқ давомида иқтисодиётни малакали ишчи кадрлар билан таъминловчи самарали тизим яратилмади. Тайёрланган ишчи кадрлар эса сифат ва сон жиҳатидан қурилаётган корхоналар талабларига жавоб бермас эди. Бошқа томондан, яқинлашиб келаётган жаҳон уруши шароитида кадрлар танқислиги саноат ва умуман иқтисодиётни ҳарбий изга ўтказишда жиддий муаммоларни келтириб чиқариш мумкин эди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Иккинчи жаҳон уруши тугашидан кейинги ўн йилда (1945-1955) СССРда халқ хўжалиги кадрлар тайёрлаш масалалари ёритилган бир неча илмий ишлар нашр этилди. Уларда уруш йилларида меҳнат захиралари тизимида ўқитилган кадрлар сони тўғрисида дастлабки маълумотлар пайдо бўлди. Шунингдек, ушбу китобларда меҳнат захиралари тизимининг таълим дастурларини таҳлил қилинди.

XX асрнинг 40-йиллари иккинчи ярми ва 50-йиллари бошлари даври оралиғида 2 та докторлик диссертацияси химоя қилинди. Умуман олганда, ушбу даврда нашр етилган барча асарлар учун манбалар

базасининг трлиги характерлидир. Илмий тахлил даражаси эса пастлигича колди.

Кадрлар тайёрлаш масаласи бевосита икти-содиёт билан боғлиқ бўлгани сабабли бу мавзу иктисодчилар ишларида ҳам ёритилди. Улар малакали ишчи кучини кўпайтиришда касб-хунар таълими тизимининг ўрни ва роли асосланишига эътибор беришди. Тулчинский Л.И. (1968), Савина В., Ушаков Г. (1969) касб-хунар таълими моддий ресурсларини режалаштиришда, шунингдек уни молиялаштириш манбаларини кенгайтиришда илмий ёндашувни яратиш зарурлиги ғоясини илгари сурдилар.

XX аср 70-йилларида Котлярнинг Е.С. китоби (1975) нашр етилди, у биринчи марта уруш йилларида мамлакатнинг меҳнат захираларининг ривожланишини тўлиқ кўриб чиқди. У ҳам тарихий, ҳам педагогик йўналишга эга еди. Китобда уруш давридаги таълим муассасалари тармоғининг ҳолати, ўқув жараёнини босқичма-босқич такомиллаштириш, ўқувчиларнинг ғоявий ва ҳарбий-жисмоний тарбияси, меҳнат захираларининг ўрни ва ижтимоий функциялари, мактабларнинг ишлаб чиқариш фаолияти масалалари очиб берилди.

Ўзбекистонда Иккинчи жаҳон уруши даврида меҳнат захиралари тизими фаолиятини очиб берган алоҳида тадқиқот яратилмаган бўлсада, маълум маънода ушбу масалалар ва маълумотлар уч томлик “Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)” (1981, 1983, 1985) китобида акс этган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг услубий асосини объективлик ва тарихийлик принципи ташкил этади. Шунингдек, мақоладаги маълумотларни тахлил этишда статистик усулдан ҳам фойдаланилди.

Тахлил ва натижалар. 1941 йилда Ўзбекистоннинг Иккинчи жаҳон урушига жалб этилиши натижа-сида ишчи кучига бўлган талабнинг кескин ошиши кадрлар тайёрлаш тизимини тезликда қайта ташкил этиш заруриятини келтириб чиқарди. Меҳнат захиралари тизимига ҳуқуқий асос сифатида 1940 йилнинг 2 октябрида СССР Олий Совет Президиумининг “СССР Давлат меҳнат захиралари тўғрисида”ги қарори асос қилиб олинди. Қарорда кадрлар захирасини тайёрлаш ишларини амалга оширишда асосий масъул ташкилот этиб Меҳнат захиралари бош бошқармаси белгиланди [1].

Меҳнат захиралари тизими (МЗТ) хунармандчилик, темирйўл мактаблари ва ФЗО (рус тилида – “Фабрично-заводское обучение”) таълим муассасаларидан иборат бўлиб, улар давлат халқ хўжалиги тармоқлари учун малакали ишчи ва техник ходимларни тайёрлаш керак эди. МЗТ таркибига кирувчи таълим муассасалари ўқиш муддати ва бериладиган малакалар турлича бўлган. Жумладан, хунармандчилик ва темирйўл мактаблари таълим олиш муддати 3-4 йил, ФЗО мактабларида эса олти ёки ўн ой қилиб белгиланди. Ўқиш муддатидан келиб чиққан ҳолда хунармандчилик ва темирйўл мактаблари битирувчиларига 4-5 ишчи малака даражаси (разряд), ФЗО мактаблари битирувчиларининг малака даражаси 3-4 дан иборат бўлган.

МЗТ таълим муассасаларида ўқув жвараёни назарий ва амалий машғулотлардан иборат бўлган. Амалий машғулотлар бевосита ишлаб чиқаришда ташкил этилган. Бунинг учун умумий ўқув соатидан хунармандчилик ва темирйўл мактабларида 75%, ФЗО

мактабларида эса 85-90 %гача вақт ўқувчиларнинг амалиёт ўташига ажратилди.

Қарорда МЗТ муассасаларини ўқувчилар билан таъминлаш масаласи ҳам белгилаб берилди. Унга кўра СССР Халқ Комиссарлари кенгашига ҳар йили шаҳар ва кишлоқларда яшовчи тахминан 800 мингдан то 1 миллионгача 14-15 ёшдаги ўғил болаларни хунармандчилик ва темирйўл мактабларига, 16-17 ёшдагиларни ФЗО ларга жалб этиш ҳуқуқи берилди.

Кўшимча сифатида шуни ҳам таъкидлаш керакки, 1941-1945 йилларда сафарбарлик имкониятлари ва ёшлар сонидан келиб чиққан ҳолда юқорида кўрсатилган ҳолатларга ўзгартиришлар ҳам киритилган. Масалан, 1943 йил 26 июндаги Ўзбекистон ССР ХКС нинг 789-сонли қарорига биноан республика шаҳарларида ишсиз ва ўқимайдиган ёшлар сони етарли бўлмаган ҳолларда 9-10 синф ўқувчиларини хунармандчилик ва темирйўл мактабларига сафарбар қилиш амалиёти жорий қилинди [2].

Жамоа хўжаликлари (колхоз) ёшларини МЗТга жалб этишда алоҳида тартиб белгиланди. Тартибга кўра ҳар бир жамоа хўжалиги 14-15 ёшли икки жамоа аъзосини хунармандчилик ёки темирйўл мактабига, ҳамда ҳар 100 жамоа аъзосидан 16-17 ёшли бир йигитни ФЗОга юбориш шарт қилиб қўйилди. Шаҳар аҳолиси учун ҳам мажбурий чақирув тартиби жорий қилинган бўлиб, жамоа хўжаликларидан фарқли равишда МЗТга чақирувчилар сони худуднинг кадрларга бўлган талабидан келиб чиқиб ҳолда шаҳар Советлари томонидан белгиланадиган бўлди [3].

Юқорида кўрсатилган маъмурий чоралар билан бир қаторда МЗТларга ўқувчиларни жалб қилишда кенг миқёсда тарғибот-ташвиқот тадбирлари ҳам амалга оширилди. Турли марказий, республика ва вилоят миқёсидаги нашрларда бўлажак ўқувчилар ва уларнинг ота-оналаридан келган миннатдорчилик хатлари эълон қилинди.

Қабулнинг биринчи йилида ФЗО, хунармандчилик ва темирйўл мактабларига қабулда муаммолар бўлмади. Бунга матбуотда кенг олиб борилган тарғибот-ташвиқот ишлари сабаб бўлди. Тезликда ташкилий тадбирлар амалга оширилиб, 1940 йил октябрь-ноябрь ойларида иттифоқ миқёсида МЗТда 1550 га яқин ўқув муассасаси ташкил этилди. Лекин уларнинг тахминан 900 таси (58%) асосини аввалги тизимдан қолган билим юртлари ташкил этди [4]. “СССР Давлат меҳнат захиралари тўғрисида”ги қарорда МЗТ тизими аввал мавжуд бўлган тизимдан тубдан фарқ қилиши таъкидланди. Амалда эса кўпгина ўқув муассасаларига эски бино ва ўқув жиҳозлари берилди. Таълимни умумий ташкил қилиш ва ўқитиш услубида деярли янгиликлар кўзга ташланмади. МЗТ ўқув муассасалари ҳам совет таълим тизимига хос бўлган камчиликлардан, яъни таълим муассасаларини қолдиқ принципи асосида молиялаштириш ва сифат эмас сон ортидан қувиш каби ҳолатлардан холи эмас эди.

1941 йилда собиқ Иттифоқ учун Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши билан иктисодиётни ҳарбий изга ўтказилиши ишчи кадрларга, уларни ўқитиш ва қайта тайёрлашга бўлган талабни кескин оширди. Меҳнат захиралари тизими таълим муассасалари тезликда халқ хўжалигини учун ишчи кадрлар тайёрлаши керак эди. Шунингдек, ўқувчиларнинг малакалари инобатга олинган ҳолда мураккаб бўлмаган ишлаб чиқаришни ташкил этишлари талаб

этилди. Масалан, 1941 йил 23 июлдаги Ўзбекистон ССР ХКС нинг 859-сонли қарорига биноан республика ФЗО мактабларида асосан металлургия ишлаб чиқариш қолдиқларидан оддий чилангарлик-монтаж асбоблари тайёрлашни ташкил этиш таклифи берилди [5].

1940 йилда қабул қилинган қарорда ўқувчилар казарма ҳолатида яшаши, тўлиқ давлат таъминотида эканлиги белгиланган эди. Шу билан бирга молиявий танқислик туфайли МЗТ муассасалари таъминоти анча ёмонлашди. Шунинг учун ҳаражатларнинг маълум қисми ташкилотлар ёки ота-оналар зиммасига юкланди. Масалан, 1942 йилнинг январида Ўзбекистонда ўтказилган ФЗО мактабларига йиғимда ҳар бир ўқувчида устки ва қалин кийим-бош, оёқ кийим, икки комплект ички кийим, сочик ва йўл учун етарли озиқ-овқат бўлиши белгилаб қўйилди. Лекин ушбу таъминот ҳаражатлари колхозга аъзо бўлмаган қишлоқ ва шаҳар ёшлари учун уларнинг ота-оналарига, колхозларга (колхозга аъзо бўлган) ва боқувчиси бўлмаганлар учун Маориф ХК томонидан қопланиши белгиланди [6].

Шунингдек, ҳукумат қарорларида ўқувчилар учун нон ва озиқ-овқат таъминот нормалари ҳам ўрнатилди. 1943 йил октябрдаги СССР Савдо Халқ Комиссарлигининг 557-сонли буйруғига кўра темир-йўлчилар, муҳандис-техник ходимлар ва темирйўл мактаблари ўқувчилари ва шу соҳага тегишли бошқа аҳоли гуруҳлари учун карточка нормалари кўрсатилиб берилди. Жумладан, ушбу буйруқда темирйўл мактаблари ўқувчиларига кунига 300 гр.дан нон берилиши белгилаб берилди [7].

Амалда ўқувчилар белгиланган озиқ-овқат, кийим-кечак ва ўқув қуроллари нормалари билан ҳар доим ҳам тўлиқ таъминланмасдан қолди. Шунингдек, нормал ўқув жараёнини олиб бориш учун бинолар, ўқув жиҳозлари ва кадрлар етишмовчилиги яққол кузатилади. Эътиборнинг сусайиши натижасида МЗТ ўқувчилари орасида майда жинойатчилик, безорилик ва ўқишдан қочиш ҳолатлари кўпайди [8].

Шундай бўлсада, МЗТ имкон борица халқ хўжалигининг кадрларга бўлган эҳтиёжини таъминлашга ҳаракат қилди. Уруш шароитидан келиб чиққан ҳолда, биринчи навбатда, бўшашиб қолган интизом қоидалари кучайтирилди. ФЗО, хунармандчилик ва темирйўл мактаблари ўқувчилари орасида таълимни сабабсиз ташлаб кетувчи ёки интизомни жиддий равишда бузувчилар суд қарори билан бир йилгача меҳнат колонияларига ҳукм қилиниши белгиланди [9].

Ўқув жараёни ҳам қайта ташкил этилиб, сифат кўрсаткичларидан кўра битирувчилар сонини кўпайтиришга урғу берилди. МЗТ ўқувчилари учун 8 соатлик иш соати мажбурийлиги белгиланди. Тизим таълим муассасаларида вақтинча умумназарий ва махсус предметлар ўқитиш, хунармандчилик ва темирйўл мактабларида эса битирув имтиҳонлари ҳам бекор қилинди. Ўқув жараёнида асосий эътибор амалиётга берилиб, бевосита ўқувчилар таълимни завод ва фабрикалардаги иш жараёнидан оладиган бўлишди. Бунинг учун улар тажрибали ишчиларга бирик-тирилди.

1941 йилнинг сентябрдан корхона раҳбарларига ишлаб чиқаришга жалб этилган ўқувчилар кунлик иш соатини мустақил белгилаш ҳуқуқи

берилди. Бошқа томондан, ўқувчиларни иш жараёнида моддий қўллаб-қувватлашга алоҳида урғу берилди. Агар ўқувчи ҳарбий техника ёки қурол-яроғ ишлаб чиқаришга жалб қилинса, ишлаб чиқарган деталли суммасининг 50 фоизиди устама белгиланди. Ўз навбатида, устама суммасининг (фоиз ҳисобида) 50 фоизи бевосита ўқувчига, 33 фоизи давлат бюджетига ва қолган 17%и таълим муассасаси директор фондига ўтказилган [10].

Моддий таъминотдаги қийинчиликлар сабабли МЗТ ўқув муассасаларида дарс ўтиш учун малакали педагог-усталар деярли қолмади. Масалан, педагог-уста ойлик маошига бозорда 20 килограмм картошка сотиб олиш мумкин эди [11]. Шу ҳолатлар инобатга олиниб, МЗТда назарий предметлардан дарс ўтиш 1943/1944 ўқув йилидангина қайта тикланди.

Албатта, тезликда тайёрланган кадрлар малакаси етарли даражада бўлмай, бу тизимдан чиққан ишчилар ҳарбий sanoat қорхоналаридаги муракаб техника ва дастгоҳлардан фойдаланишда қийинчиликларга дуч келишарди. Бу масала 1943 йилда СССР Халқ Комиссарлари Совети даражасида муҳокама этилиб, меҳнат захиралари тизимида тезкор курсларда тайёрланган кадрлар сифати қониқарсизлиги тан олинди.

Қисқа курсларни битириб чиққан ишчиларни қўшимча қайта ўқитиш зарурияти вақтни мақсадсиз ўтказиш ҳамда маблағни ўринсиз сарфланишини аниқларди. 1943 йил 3 февралдаги СССР ХКС қарори асосида тезкор тайёрлов курсларини кўпи билан йилига икки маротаба, фақатгина меҳнат захиралари бош бошқармаси талаби асосида ташкил этиш мумкинлиги белгиланди [12]. Бу ҳолат собиқ Иттифоқнинг иқтисодий ҳарбий изга муваффақиятли ўтиб олганини ва бундан буён ишчи кучига эҳтиёж урушининг дастлабки давридек ўткир эмаслигидан эди.

Юқорида келтирилиб ўтилган муаммоларга қарамадан, 1941-1945 йилларда МЗТ таълим муассасалари мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланишга эришди. Ўзбекистонда ФЗО, хунармандчилик ва темирйўл мактаблари битирувчилари республикадаги sanoat қорхоналарини ишчи-техник кадрлар билан таъминлашда асосий манбалардан бири бўлди. 1942 йилда Ўзбекистондаги ФЗО мактабларининг ўзида 26 та ишчи касбларини тайёрлаш йўлга қўйилди [13]. Иқтисодий ҳолатида қишлоқ хўжалиги салмоғи юқори бўлган Ўзбекистон учун муҳими, 1942 йилнинг охиридан бошлаб меҳнат захиралари МЗТ қишлоқ хўжалиги учун механизаторлар тайёрлашни бошлади [14].

Хулоса ва таклифлар. 1941-1942 йилларнинг ўзида Ўзбекистонда фаолият олиб борган 54 та ФЗО, хунармандчилик ва темирйўл мактабларида жами 25479 малакали ишчи тайёрланди [15]. Ушбу ишчилар республиканинг турли бурчакларидаги sanoat қорхоналарида самарали фаолият олиб бордилар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида МЗТ молиявий ва кадрлар танқислиги шароитида минглаб ёшларни касб йўналтиришга, уларга дастлабки малакалар беришда ҳамда энг асосийси, sanoat ва қишлоқ хўжалигини тезликда ишчи кучи билан таъминлашда ўз ҳиссасини қўшди.

АДАБИЁТЛАР

1. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного совета СССР. 1938-1944 гг. – Москва: Ведомости Президиума Верховного совета СССР, 1945. – Б. 139.
2. Ўзбекистон Марказий Архиви, 837-фонд, 32-рўйхат, 3740-йиғмажилд, 164-варак.
3. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного совета СССР. 1938-1944 гг. – Москва: Ведомости Президиума Верховного совета СССР, 1945. – С. 141.
4. Докучаева И.Г. Образование системы государственных трудовых резервов СССР и начало ее деятельности в Сибири (1940-1942 гг.) // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2016. – № 1 (65). – С. 18.
5. Ўзбекистон Марказий Архиви, 837-фонд, 32-рўйхат, 2578-йиғмажилд, 228-варак.
6. Ўзбекистон Марказий Архиви, 837-фонд, 32-рўйхат, 3260-йиғмажилд, 403об-варак.
7. Ўзбекистон Марказий Архиви, 91-фонд, 8-рўйхат, 310-йиғмажилд, 19-варак.
8. Докучаева И.Г. Образование системы государственных трудовых резервов СССР и начало ее деятельности в Сибири (1940-1942 гг.) // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2016. – № 1 (65). – С. 17.
9. Советское право в период Великой Отечественной войны. Ч. II. – Москва, 1948. – С. 110.
10. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 10. Государство, общество и война. – Москва: Кучково поле, 2014. – С. 493.
11. Павленко Г.К. Трудовые резервы – резервы тыла в годы Великой Отечественной войны // Инновационное развитие профессионального образования. – 2019. – № 2 (22). – С. 130.
12. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 10. Государство, общество и война. – Москва: Кучково поле, 2014. – С. 499.
13. Ўзбекистон Марказий Архиви, 837-фонд, 32-рўйхат, 3260-йиғмажилд, 406-варак.
14. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 10. Государство, общество и война. – Москва: Кучково поле, 2014. – С. 493.
15. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Т.1. – Ташкент: Фан, 1981. – С. 133.